مسئوولیت متن و شکل بدوش نویسندۀ مضمون میباشد، عقیدۀ نویسنده لزوماً نظر افغان جرمن آنلاین نمی باشد

نویسنده: عبدالله البرت قدسی‌زاده
ترجمه و تحشیه: فضل‌الرحمن فاضل

۲۰۲۵/۰۶/۱۳

کتاب‌شناسی توصیفی سید جمال الدین افغانی

(بخش دوازدهم/ آخر)

یادداشت: سلسلهء نشر «کتابشناسی توصیفی سید جمال الدین الافغانی» که به تاریخ 8 اپریل 2025 در پورتال وزین «افغان جرمن آنلاین» آغاز شده بود، اینک بها نشر بخش آخری یا بخش دوازدهم به پایان می‌رسد. در این بخش خواستم مقدمهء کتاب را که توسط دوست مرحومم «حبیب حکیمی » تقریباً یک و نیم دهه قبل ترجمه شده است، همراه با مقدمهء کتاب که قرار است به چاپ برسد، در اینجا بیاورم. با اغتنام از فرصت تقاضایی را که از خوانندگان گرامی جهت تکمیل این کتاب‌شناسی و افزودن « تکمله» در بخش نخست این ترجمه طی «یادداشت مترجم» نموده بودم، باردیگر آن را یادآور می‌شوم، همچنان آرزومندم تا کاستی‌هایی را که خوانندگان گرامی در این ترجمه مشاهده کرده اند، به مترجم اطلاع دهند تا خدا بخواهد در نسخهء چاپی، آن کاستی‌ها رفع گردد. إن شاء الله.

ایمیل آدرس مترجم: amb.afghanistan@yahoo.com

اهداء به سید جمال‌شناسان و سید جمال پژوهان!

ترجمهء این اثر را به سید جمال‌الدین شناسان و سید جمال‌الدین پژوهان مشهوری که در معرفی سید جمال آثار ماندگاری از خود به جا گذاشته اند؛ اهداء می‌کنم، به ویژه به:

شیخ محمد عبده

شیخ رشید رضا

جرجی زیدان

عبدالقادر مغربی

عبدالغفور شهباز بِهاری

سلطان محمد کابلی

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکاری ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکني د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په ځیر و لولـئ

محمود طرزی

قاضی محمد عبدالغفار هندوستانی

پروفیسور دکتور محمد عماره

آیت الله سیدهادی خسروشاهی

محمد ابوریه

داکتر انور معظم

سید مبارزالدین رفعت

پوهاند عبدالحی حبیبی

دکتور محمد سعید سعید افغانی

استاد محمد محیط طباطبایی

داکتر هما پاکدامن

داکتر نیکی کدی

داکتر عبدالله البرت قدسی‌زاده

مولانا محمد امین خوگیانی

مرتضی مدرسی چهاردهی

و پروفیسور عبدالله بختانی خدمتگار

با ارادت

ف.فاضل

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دليکنې د ليکنيزې بڼې پازوالي د ليکوال په غاړه ده ، هيله من يو خپله ليکنه له راليږلو مخکې په خير و لولـئ

سید جمال‌الدین الحسینی الافغانی، در استانبول، 1896 م (1275 ش 1313 ق)

یادداشت مترجم

تقریباً دو دهه قبل که مشغول نگاشتن کتاب «بیدارگر عصر؛ سید جمال‌الدین الحسینی الافغانی» بودم، ضمن مطالعه ده‌ها کتاب و مقاله، رساله‌ء مهمی را تحت عنوان An Annotated Bibliography ; Sayyid Jamâl Al-Dïn Al-Afghani به‌دست آوردم که مطالعه‌ء آن در یافتن برخی منابع و سرچشمه‌های مشهور و ناشناخته، برایم زیاد سودمند واقع شد و به برکت آن توانستم مآخذ زیادی را که قبلاً با آن‌ها آشنا نبودم، گردآوری کنم. رساله یاد شده توسط یکی از سید جمال‌الدین شناسان مشهور دکتر عبدالله البرت قدسی‌زاده (از مسیحیان ایرانی)در حدود 55 سال قبل از امروز تالیف شده و از طرف بنگاه انتشارات مشهور «بریل» که در شهر «لیدن» هالند موقعیت دارد، در سال 1970 م (Leiden, E. J. Brill, 1970) به چاپ رسیده است.

این کتاب با اهمیتی که داشت من آن‌را تقریباً 15 سال قبل به فارسی ترجمه نمودم و دوست عزیزم شادروان حبیب حکیمی مقدمه‌ء جامع آن را نیز ترجمه کرد. از آن‌جایی که می‌دانستم این کتاب نیم سده قبل نگاشته شده و آثار و کتاب‌هایی که در این نیم سده‌ء اخیر در مورد سید جمال‌الدین افغانی به رشته

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

تحریر آمده، برخی از آن‌ها از اهمیت زیادی برخوردار اند؛ به‌ویژه آثاری که به مناسبت هشتادمین سالگرد وفات سید جمال‌الدین افغانی در سال 1977 م 1355 هجری خورشیدی از طرف وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان از چاپ برامد و آثاری نیز در این نیم سدهء اخیر در جهان عرب و کشورهای همسایه به چاپ رسید، بایست معرفی آن‌ها را به حیث «تکمله» بر این اثر می‌افزودم. برای رسیدن به این مأمول ده‌ها کتاب و صدها مقاله را که به زبان‌های فارسی، پشتو، عربی و اردو نگاشته شده بود، در این مدت دو دهه گردآوری نموده بودم یا دوستان کتاب‌دوست برایم هدیه فرستادند، آرزو داشتم تا معرفی و شرح همه را ضمیمهء این رساله کنم. اما امروز که در آوارگی مغرب‌زمین از کتاب‌خانه و آثار گردآری شدهء خویش دورم، خواستم این ترجمه را از میان آرشیف الکترونیکی و دیجیتالی نبشته‌ها و ترجمه‌های پراکندهء خویش بیرون کنم و با مرور مجدد بر آن، پینوشت‌های و توضیحاتی را بیفزایم، آرزومندم برای خوانندگان، به ویژه برای کسانی که در مورد اندیشه‌ها و نبشته‌های سید جمال‌الدین پژوهش می‌کنند؛ سودمند باشد.

در این ترجمه با توجه به ماهیت اکادمیک و شیوهء تدوین کتاب‌شناسی اثر ، ایجاز و اختصار در سراسر متن رعایت شده است؛ زیرا مؤلف فقط در صدد ارجاع به منابع و سرچشمه‌ها اصلی بوده است، ازهمین‌رو، در مواردی که ایجاب می‌کرد تا جهت توضیح بیشتر واژه یا عبارتی را بیفزایم، آن در میان دوقلاب { } آورده ام و افزون بر نگاشتن پینوشت‌ها، برخی اسناد و عکس‌هایی را که ممکن برای خواننده جالب و جذاب باشد، در بخش پایانی کتاب، تحت عنوان «تصاویر و اسناد» گنجانده شده است.

شاید برای خوانندگان عزیز خالی از دلچسپی نباشد تا یادآور شوم که من در سراسر کتاب در بازنگاری نام‌های آثار عربی، فارسی، پشتو و اردو بیشتر دچار زحمت شدم؛ زیرا نویسنده همه نام‌های کتاب‌ها و عناوین مقالات را با الفبای لاتین یا انگلیسی نوشته است که گاهی حدس‌زدن صورت درست برخی واژه‌ها برایم دشوار می‌نمود و وقت می‌گرفت تا اصل واژه و عبارت را بدانم، اما الحمد لله شمار زیادی از این منابع و آثار را قبلاً مطالعه نموده و با نام اکثریت شان آشنا بودم، شاید برای کسی که با این آثار و نام‌ها قبلاً آشنا نمی‌بود، در پیدا کردن اصل واژه و عبارت، با دشواری روبه‌رو می‌گردید، به گونهء مثال، به عبارات زیر توجه فرمایید که همه به لاتین نگاشته شده بود و من باید اصل عبارت را پیدا می‌کردم:

Zulâmat al-umma... wa-darâ'at al-milla (ظلامة الأمة و ضراعة الملة) 77

Qasr-i musaddas al-shikl-i sa'âdat (قصر مسدس الشكل سعادت) 102

Inna fi dhâlika la-dhikra li-man kâna laliu qalb aw alqa al-sam' wa-huwa shahîd
إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكْرى لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ. 116

Ayn al-sawâb fi al-radd 'ala man qâla inna al-risâla wa'l-nubuwwa sifatân tunâlân bi'l-iktisâb (عين الصواب فى الرد على من قال إنّ الرسالة والنبوة صفتان تنالان بالاكتساب) 139

Hadith (Isa ibn Hisham, aw fair a min al-zaman *(حديث عيسى بن هشام، أو فترة من الزمان) 186*

Ahamm hadith aththara fi majra hayâti (أهم حديث أثّرَ فى مجرى حياتى). 200

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

al-Fikr al-Islami al-hadith wa-silatihi bi'l-isti'mär al-Gharbi (الفكر الاسلامی الحديث وصلته بالاستعمار الغربی). 292

Nafs kabira tha'ira wa-'aql rajih hakim (نفس كبيرة ثائرة و عقل راجح حكيم) 380

Sayyid ba fazl fazilat shi'ar (سيد با فضل فضيلت شعار) 294

Tatimmat al-khutba al-ula min khutabina al-Islamiyya fl al-diyar al-Suriyya (تتمة الخطبة الأولى من خطبنا الاسلامية فی الديار السورية)433

Pushtun Sayyid u milli zhebeh (پشتون سيد او ملی ژبه) 460

Majmu'a-yi qaws va juda ruznama-yi Islah (مجموعهء قوس و جدی روزنامهء اصلاح) 470

در پایان از خوانندگان گرامی که آثار ونبشته‌هایی راجع به سید افغانی در اختیار دارند و یا خود ایشان در مورد وی نوشته اند، آرزومندم تا معرفی مختصر آن آثار را برایم بفرستند تا خدا بخواهد در «تکمله» این اثر و به گونهء کتاب مستقلی به چاپ برسد و علاقه‌مندان از آن بهره بیشتر برند. دوستانی که به معرفی آثاری در مورد سیدجمال‌الدین می‌پردازند، لطفاً نام نویسنده یا مترجم، عنوان کتاب، رساله یا مقاله، سال چاپ، ناشر و محل چاپ و تعداد صفحات کتاب یا رساله را نیز درج فرمایند و از آن‌جایی که امروز تیلفون‌های هوشمند، کار عکاسی را آسان ساخته است، اگر لطف کنند فوتوپی نیز از روی جلد اثر یا منبع دست داشته خویش اخذ نموده و به ایمیل آدرس مترجم بفرستند و امتنان بخشند. (amb.afghanistan@yahoo.com) از همه دوستان عزیز قبلاً سپاس‌گزارم.

بایسته می‌دانم نخست برای دوست عزیزم شادروان حبیب حکیمی که مقدمهء نسبتاً ثقیل این اثر را از زبان انگلیسی به زبان شیوای فارسی ترجمه کرد؛ آمرزش و بهشت برین التجا کنم و سپس از دوستان عزیزی که در تکمیل‌شدن این کتاب با اینجانب همکاری نموده اند از همه قدردانی کنم؛ به ویژه از داکتر لطیف بهاند در مورد شرح برخی اصطلاحات و واژه‌ها از زبان روسی و آقای احمد ظاهر فقیری در مورد ترجمهء عباراتی از زبان فرانسه، بانو یولیا (خدیجه) که نام‌های مقالات، آثار و کتاب‌هایی که به زبان فرانسه و ترکی بود، در تایپ مجدد آن به گونهء دقیق همکاری کرد، دوست عزیز س.د.م که دستنوشت دشوارخوان مرا با دقت و لطف تایپ کرد و آقای کاکه تاجیک محمدی که به همت او صفحه‌آرایی چشم‌نواز این کتاب صورت پذیرفت، از همه ایشان صمیمانه سپاس‌گزارم و برای شان صحت‌مندی، آرامی، طول عمر و موفقیت بیشتر از بارگاه خدای خبیر استدعا دارم.

فضل الرحمن فاضل

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

ترجمهء مقدمه: مرحوم حبیب حکیمی

پیشگفتار

اهمیت سید جمال‌الدین الأفغانی متفکر، مصلح و متفکر قرن نزدهم بدون شک سزاوار آنست که یک کتاب‌شناسی مکمل از آثار وی و همچنان کتاب‌ها ومقالات متعددی که دربارهء او به زبان‌های شرقی و غربی نوشته شده است تهیه گردد. گرچه بخشی از این آثار و موضوعات در نشریات معروف به چاپ رسیده؛ ولی با آن‌هم تا هنوز در غرب شناخت محدودی از آن وجود دارد. سید افغانی خودش در بسیاری از جر و بحث‌ها شرکت داشته است که به طور کامل و دقیق ثبت نشده است وکارهای بسیار گسترده ومتنوع او، تا هنوز نیازمند آنست که خلاصه شود. انجام این کار خواهان پژوهش بیشتر در بارهء زندگی، آموزه‌ها و فعالیت‌های سیاسی سید جمال‌الدین افغانی است. کتاب‌شناسی حاضر به کسانی که می‌خواهند چنین پژوهشی را پی‌گیری کنند به صورت قابل ملاحظه‌ای کمک خواهد کرد.

این پژوهش باید ویژهء دانشجویان تاریخ اواخر قرن نزدهم خاورمیانه باشد، خصوصاً آن‌هایی که علاقمند وحدت جهان اسلام (پان اسلامیسم) و ایدئولوژی‌های انقلابی در آن زمان و همچنان اصلاح مذهبی در اسلام هستند. باتوجه به این‌که سید جمال‌الدین افغانی در جریان‌های سیاسی چندین کشور نقش آشکار یا پنهان داشت، این کتاب‌شناسی می‌تواند در این زمینه و به همین گونه در بررسی بهتر پیشرفت معاصر افغانستان، مصر، هند، ایران و ترکیه سودمند باشد. تا جایی که من می‌دانم این اولین کتاب‌شناسی جامع و مفصل سید افغانی است که مقالات منتشر شده و منتشرناشده دربارهء و ی را در بر می‌گیرد و تلاشی که برای آماده کردن آن به خرج داده شده، حتماً زمانگیر و اغلب خسته‌کننده باید بوده باشد.

دکتر قدسی زاده که این وظیفه دشوار را به دوش گرفته است افتخار برای او محسوب می شود او واقعا شایستهء این کار است. او در عراق و ایران بزرگ شده و در اروپای غربی و ایالات متحده امریکا تحصیل کرده است. آگاهی کامل او از زبان‌های خاورمیانه و اروپایی و همچنان آشنایی او به تاریخ معاصر خاورمیانه، او را قادر ساخته است تا منابع گسترده در مورد سید افغانی را آزمایش و با هم مقایسه کند. این‌ها را دکتر قدسی زاده با دقت ترتیب نموده و مدبرانه شرح و نمایه گذاری کرده است.

این دست‌آورد در ذات خود یک کار مقطعی نیست، بل می‌تواند الگویی برای کتابشناسی‌های دیگری باشد که مطالعهء تاریخ خاورمیانه در آن به عنوان یک نیاز مبرم مطرح است.

جاکوب. م . لندو (Jacob .M. Landau)

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

ترجمهء مقدمه: مرحوم حبیب حکیمی

مقدمه

به کارهای گونه‌گون سید جمال‌الدین الحسینی الافغانی (1838-1897) از سال 1963 تا هنوز دلچسپی خاص داشته ام. در آن زمان پژوهشی را جهت نوشتن رساله (تیزیس) دکترا در بارهء سید جمال‌الدین به ویژه با تکیه به تاثیر او در بیداری ملی مصر نوین آغاز کرده بودم، ولی دیری نگذشت متوجه شدم که علی‌رغم توجه زیادی که به و ی در ادبیات جنبش‌های اصلاح طلب و ملی گرا از سال‌های هفتاد قرن نزدهم به بعد در جهان اسلام صور ت گرفته، تصویر روشنی از زندگی وافکار او در دست نیست.

مشکل از این ناحیه پیدا شده است که سید افغانی به سود خویش دانسته که خود را به مردم مختلف، به گونه‌هایی مختلف معرفی کند. به پارسیان او یک پارسی، به افغانی‌ها تبعهء استانبول به عرب‌ها و ترک‌ها افغانی و به اروپایی‌ها گاهی یک پارسی و عالباً افغانی بود. بنا براین شناخت بسیاری از شاگردانش از او متناقض، غیر قابل اعتماد است، بالاتر از این نوشته‌های سید افغانی به صورت مختصر و کم مایه است که به دلایل منفعت جویانه و با درنظرداشت پیشداوری مخاطبش نوشته است، بدین گونه افکار متناقض را در نوشته‌هایش مطرح می‌کند. «الرد علی الدهریین» (مورد16) را با پاسخی که به مقالهء ارنست رنان دربارهء اسلام و علم (مورد67) نوشته است، مقایسه کنید.

چون او در فعالیت‌های سیاسی تاریک و گاهی سری دست داشت، بناءً مقدار کمی از آن‌ها به ثبت رسیده است که تعداد معدودی از آن‌ها در این اواخر به دست آمده است . (به گونهء مثال موردهای 90، 142، 143، 148، و 189)

علت دیگر کمی و محدودیت معلومات در بارهء افغانی این است که او در زمان حیاتش نه تنها شاگردان و پیروان مخلصی مانند شیخ محمد عبده بلندآوازه را که زمانی با عشق آمیخته با احترام او را شگفت زده کرده بود؛ به خود جلب کرد، بلکه دشمنانی چون شیخ عبد القاهر القینوی آفرید که در کتاب بحث‌انگیز خود «تحذیر الأمم من کلب العجم» (مورد187) او را با ناسزاگویی اهانت کرد و در نتیجه برخوردهای فکری قابل ملاحظه‌ای در حد بالایی در میان معاصران سید افغانی به وجود آمد. در نهایت در سال‌های پس از درگذشتش در 1897م به ویژه در ادبیات عرب به عنوان یک چهره اسطوره‌ای در مبارزه علیه فساد، تن‌آسایی و تنبلی، بیداد و ستمگری، امپریالیزم و استعمار ظهور کرد که به گونه‌ای داستان‌های فداکاری و ماجراهای چشمگیر او به صورت اغراق‌آمیز تکرار می‌شد و افسانه‌های زیادی پیرامون او را فرا گرفت که به آشفتگی سیمای غبارآلود او افزود و برای پژوهشگران جداسازی حقیقت از تخیل را مشکل‌تر ساخت. زمانی که من پژوهشم را آغاز کرده بودم، دو نویسنده دیگر در غرب یکی پروفیسور ایلی قدوری از مدرسهء علم اقتصاد لندن و دیگری {بانو} نیکی .ر.کیدی از دانشگاه کالیفورنیا در لاس انجلس، مطالعات مستقلی را در بارهء سید افغانی آغاز کرده بودند. یافته‌های منتشرشدهء آن‌ها در این کتاب‌شناسی ذکر شده است، ضرورت به تحقیقات دقیق و موشگافانهء بیشتر را در بارهء کارهای پیچیده و آشفتهء افغانی به نمایش گذاشت. مطالعات آن‌ها افزون بر این‌که روشنی تازه‌ای انداخت، جر و بحث جدید را در بارهء زندگی، فکر و رفتار شخصی وی بر انگیخت.

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

قسمی که درجاهای دیگر (مثلاً مورد 498) توسط همین نویسنده تذکر داده شده است؛ تا هنوز پرسش‌های بی‌پاسخ زیادی پیرامون وی وجود دا رد تا بتواند ارزیابی منصفانه و دقیق را در حد امکان در مرحلهء کنونی این پژوهش ارائه کند. به طور مثال آیا گاهی از روس‌ها، انگلیس‌ها یا فرانسوی‌ها – طوری که بعضی‌ها مدعی شده اند - پول دریافت کرده است؟ بر اساس چه محاسبه‌ای او فرصت‌طلبی بود که می‌خواست با پرداختن به موضوعات روز، جاه‌طلبی خود را در نزد امرای (ایران) افغانستان، خدیو اسماعیل، ناصرالدین شاه و سلطان عبدالحمید دوم تقویت کند؟ چگونه مربوط به جنبش پان اسلامیسم (وجدت جهانی اسلام) در اواخر قرن نزدهم بود؟ چندین متحد به ظاهر باشکوه و عظمتی را که او به حاکمان مسلمان و قدرت‌های اروپایی پیشنهاد کرد کی‌ها اند؟

این‌ها پاره‌ای از پرسش‌هایی است که قبل از ترسیم سیمای کامل و دقیق‌تر سید جمال‌الدین افغانی، خواهان تحقیقات بیشتر نقدگرایانه و واقع‌بینانه است.

هرچند مواد موجود در آرشیف‌های انگلیسی و فرانسوی مورد استفاده قرار گرفته است، ولی به اندازهء آرشیف‌های عثمانی، ایرانی مصری و روسی نیست. افزون بر این بسیار از منابع بنیادی که در این کتاب‌شناسی از آن‌ها یاد شده است، شامل بعضی اسناد فارسی منتشر شده‌ای (مانند مورد 189) می‌شود که یا به صورت کلی به دانشجویان غربی ناشناخته شده است، امید تهیه این کتاب‌شناسی باعث شود که پژوهش‌های گسترده‌تری صورت بگیرد.

در این کتاب‌شناسی کوشش شده است تا تمامی منابع مربوط به سید افغانی با هم گردآوری شود. نزدیک به هفت‌صد مورد جمع آوری شده و به پنج بخش تقسیم شده است. بخش نخست شامل کتاب‌شناسی‌های دیگران می‌شود. بخش دوم شامل نوشته‌های سید افغانی و نوشته‌های منسوب به اوست. بخش سوم دست نوشته‌های نویسندگانی را در بر می‌گیرد که شخصاً او را می‌شناختند. بزرگترین مجموعه مواد شامل بخش چهارم می‌شود که در برگیرندهء تمامی مواد دست دوم در بارهء سید افغانی تا حال است. بخش پنجم دربرگیرندهء لست انتخابی منابع دست دوم است که به صورت غیر مستقیم به سید افغانی ارتباط دارد. شاید خواننده بعضی از مواد اخیر را غیر موجه بداند، و لی لازم دانسته شد که در این بخش گنجانیده شود تا نشان بدهد که سید افغانی مورد توجه نویسندگان متعددی بوده است. هر بخش (به استثنای بخش1 و 2) به مواد منتشر شده و منتشر ناشده تقسیم شده است ومواد منتشر شده‌ای که به زبان‌های غربی نوشته شده، تا حد زیادی از هم جدا ساخته شده است.

زبان‌های عربی، بنگالی، عبری، فارسی، پشتو، ترکی و اردو در ردیف زبان‌های شرقی قرار دارند. زبان‌های غربی شامل انگلیسی، زبان فرانسه، آلمانی، ایتالوی و روسی می‌شود. کتاب‌ها از جزوه‌ها، مقالات و گزارش‌های روزنامه‌ها تفکیک شده است. تمامی مدخل‌ها پی در پی شماره‌گذاری شده است و مراجعی که در متن روی آن‌ها چلیپا(+) کشیده شده است همواره به این شماره‌ها بر می‌گردد. از مخففاتی که معمولا در کتابشناسی‌ها به کار می‌رود، اجتناب شده است.

به خاطری که این کتاب‌شناسی ارزشمندتر از یک کتاب‌شناسی عادی برای دانشجویان باشد، کوشش شده است بسیاری از منابع تا حد ممکن آزمایش و تفسیر شود .منبعی که نویسنده به آن دسترسی نداشته، توسط (*) مشخص شده و در عین زمان مأخذ اصلی ذکر شده است. تفسیرها بیش از آن‌که تحلیلی باشد، توصیفی است. باید به خاطر داشت که روی‌هم‌رفته، پژوهش‌هایی که در بارهء سید

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په ځیر و لولـئ

افغانی توسط غربی‌ها انجام یافته است عموماً از پژوهش‌هایی که توسط شرقی‌ها صورت گرفته از ریشه و اساس جدی‌تر است. در ادبیات عربی، اردو یا پشتو (به استثنای چند مقاله مانند مورد351) نوشته‌های دیگر همه ستایش‌گرانه است؛ نه نقدگرانه. کمتر از آن نوشته‌های ترکی و فارسی است (مانند مورد 286. 322) تا جایی که کسی می‌تواند دیدگاه‌های بسیار سنتی و گاهی حتی خصمانهء افغانی را در آنجا بیابد.

در پایان دو نمایه تهیه شده است: یکی برای عناوین کتا ب‌ها و مقالات ونشریه‌ها (هفته‌نامه، ماهنامه، فصلنامه، مجله) دیگری برای نام‌ها (به استثای سید افغانی)

باوجودی که تمامی تلاش ممکن را به خرج داده‌ام تا نهایت دقت را به کار برم، ولی با آن‌هم باید به صراحت گفت که کار در این عرصه خالی از اشتباهات و نارسایی‌ها نیست.

در صورتی که پژوهش گسترده‌ای در امریکا، اروپا خاورمیانه صورت گرفته است، اگر ادعا شود که این کتابشناسی کامل است، جسارت و پررویی خواهد بود.

نگاهی به صفحات آیندهء کتاب ثابت خواهد کرد که بسیاری از منابعی که در نشریات ناشناخته شده به چاپ رسیده است، کشف اشتباهات بیشتر در آن مایه تعجب نخواهد بود. به هرحال من از اضافات و تصحیح اشتباهات استقبال مبکنم.

از پروفیسور وادی جویده از دانشگاه اندیانا و پروفیسور پی . جی واتیکیوتس (P.J. Watikiotis) از مدرسهء مطالعات افریقا و خاور دور و از دانشگاه لندن به خاطر همکاری و استقامت‌شان در آموزش من و نظارت‌شان در مراحل مختلف کار من در بارهء سید جمال‌الدین الأفغانی، بی‌نهایت سپاس‌گزارم.

همچنان از دکتر جاکوب.م. لاندو از دانشگاه عبری که با مهربانی پیشگفتار را نوشتند و با پیشنهادهای متعددِ سازنده تشویقم کردند، تا این پروژه را در زمانی به پایان برسانم که پایان‌ناپذیر به نظر می‌رسید. و از بانو ایلنور هایس (Eleanor Hayes) بزرگوار که این نوشته و دستنویس‌های دیگر را ویرایش کردند، اظهار امتنان می‌کنم. از کمک گرانبهای داکتر حمید حکمت داکتر الن دیکر (Alan Decker) و دکتر ولادمیر دهل از دانشگاه ویسکان‌سین (Wisconsin) عمیقاً قدردانی می‌کنم. از کتاب‌داران دانشگاه ویسکن‌سین، سیونش پوینت، به ویژه بانو بیوله لارسن دانشگاه ویسکن‌سین، دانشگاه کالفورنیا، لاس انجلس، دانشگاه اندیانا، دانشگاه پرنستون، بخش خاور نزدیک کتابخانهء کانگریس، کتابخانهء عامه نیویارک، انستیتیوت امور جهانی در نیویارک، موزیم بریتانیا، دانشگاه کمبریج؛ مدرسهء مطالعات افریقا و خاور دور، دانشگاه لندن؛ دفتر خارجه و دفتر هند در لندن، کتابخانهء ملی فرانسه، کتابخانهء مجلس در ایران و دانشگاه لوند (Lund) درسویدن از این‌که امکانات نهادهاشان را در اختیار من قرار دادند، سپاس‌گزاری می‌کنم.

همچنان از چاپ‌کنندگان کتاب، به ویژه آقای اف. سی. ویدر به خاطر بر عهده گرفتن چاپ دست ویس که چقدر دشوار باید باشد، تشکر می‌کنم.

ضروروت به گفتن ندارد که اشتباهات و کاستی‌هایی که در این کار دیده می‌شود، از آنِ من است.

A.A.K-Z (عبدالله البرت قدسی‌زاده)

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

انستیتوت مطالعات اسلامی

دانشگاه مک گیل ((McGill)

مونتریل/ **Montreal**

اگست 1969

شماری از منابع که مترجم در نوشتن پینوشت‌ها، افزون بر حافظهء بعید، از آن‌ها مدد جسته است:

0- القرآن الکریم

1 - ارسلان، شکیب، «السید رشید رضا او إخاء اربعین سنة» الطبعة الأولی، مطبعة ابن زیدون ، 1937 م (1356 ق) دمشق

2 - تقی زاده، سید حسن، «خطابهء آقای سید حسن تقی زاده مشتمل بر شمه‌ای از تاریخ اوائل انقلاب و مشروطیت ایران» از انتشارات باشگاه مهرگان، 1338، تهران

3 - تقی‌زاده، سیدحسن، « زندگی طوفانی» به کوشش عزیزالله علیزاده، ناشر: پچاپخانهء فردوس، 1379 ش ، تهران

4 - رهپو، صدیق {طرزی} سید جمال‌الدین افغانی در مطبوعات افغانستان، مؤسسه انتشارات بیهقی، وزارت اطلاعات کلتور، کابل، حوت 1355 {ش}

5 - طرزی افغان، غلام محمد «کلیات دیوان فارسی طرزی قندهاری» مطبعهء فیض محمدی، کراچی، 1311 ق

6 - طرزی افغان، غلام محمد، «کلیات دیوان طرزی (سردار غلام محمد خان) به کوشش و اهتمام: دکتور ننگیالی طرزی، چاپ اول، 1380 ش، ناشر: برگ زیتون، تهران

7 - عبده، دکتور ابراهیم، «ابوالنظارة إمام الصحافة الفکاهیة وزعیم المسرح فی مصر»، مکاتبة الآداب، الطبعة الأولی، 1953م، { القاهرة}

8 - علی، محمد کرد،«المذکرات»، تحقیق وشرح و دراسة قیس الزرلی، دمشق، 2008 م

9 - المویلحی، محمد، حدیث عیسی بن هشام، الناشر: مؤسسة هنداوی 2013م {نسخهء الکترونیکی}

10 - مجلة «کل شیء والعالم» العدد 250، 23 اگست 1930، القاهرة

11 - مجلهء «کابل» شماره 106، سال نهم جدی 1318 ش، انجمن ادبی کابل، کابل

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de

یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

12 - مجلهء «نامه فروغ علم» مدیر مسئول سید جعفر شهیدی، شماره برج‌های مهر، آبان و آذر 1329 ش

13 - محمد خیر رمضان یوسف، «تتمة الاعلام» (وفیات 1976-2013م) به همکاری پسرش زیر، دارالوفاق للدراسات واالنشر، الطبعة الرابعة ، 2016 م، الجمهورية اليمينة ، عدن.

14 - ناطق، هما {پاکدامن} «روزنامهء قانون میرزا ملکم خان»، چاپ اول، 2535 شاهنشاهی، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران

15 - فاضل، فضل الرحمن {به کوشش} «سدهء سید در روزنهء سراج الاخبار»، چاپ نخست 22 سنبله 1395، (12 سپتمبر 2016م) ناشر سفارت افغانسان در قاهره

16 - ویکی پدیا (دانشنامهء آزاد} به زبان‌های فارسی، عربی، اردو، انگلیسی و ترکی

17 - Oxford Dictionary of English,THIRD EDITION,Edited by: Angus Stevenson, OXFORD UNIVERSITY PRESS,2010, Printed in Italy .

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

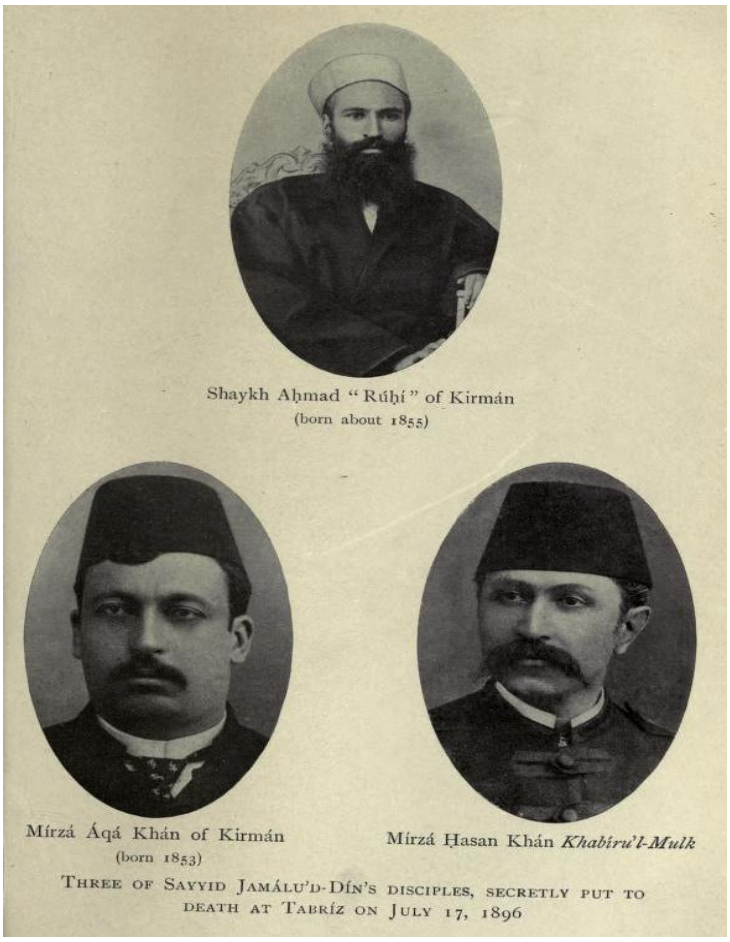

1- حاج شیخ احمد روحی 2- میرزا حسن خان خبیر الملک 3- میرزا آقا خان کرمانی ، از دوستان میرزا رضای کرمانی ، قاتل ناصر الدین شاه قاجار، که در 6 صفر المظفر سال 1314 قمری، اعدام گردیدند.

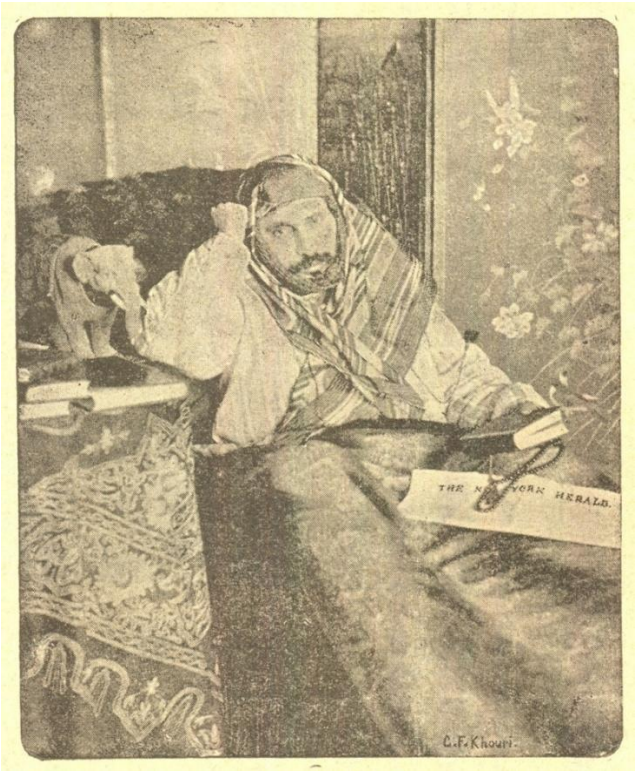

سید جمال الدین افغانی در بستر مریضی - استانبول 1897م

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

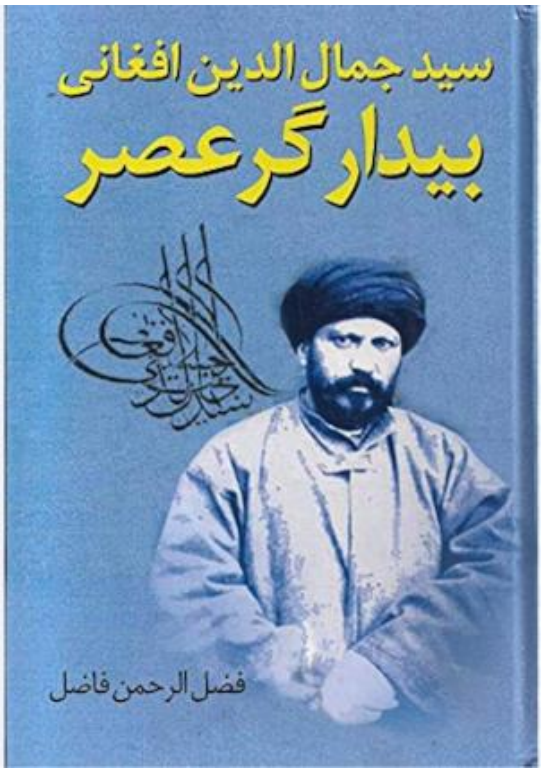

روی جلد «بیدارگر عصر» چاپ‌شده توسط کتابفروشی شاه محمد در کابل، 1399 ش

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

آرامگاه سید جمال الدین افغانی در پوهنتون کابل

نمایی از آرامگاه سید جمال الدین افغانی در محوطهء پوهنتون کابل

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په ځیر و لولـئ

کتاب های چاپ شده از طرف سفارت افغانستان در قاهره در مورد سید جمال الدین افغانی

شادروان حبیب حکیمی که مقدمهء این کتاب را در سال 2010 م . به پایان رسانده بود. او متولد سال 1345 هجری خورشیدی در فیض‌آباد بدخشان، و از یک خانواده مشهور و روحانی برخاسته بود، پدرش قاری غلام یحیی و پدر

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په ځیر و لولـئ

کلانش دانشمند مشهور داملا عبدالحکیم یفتلی نام داشت. حبیب حکیمی که بردار کوچک آقای عبدالشکور واقف حکیمی است دانش‌آموخته پوهنتون بین المللی اسلامی در اسلام‌آباد بود و با زبان‌های پشتو، عربی، اردو و انگلیسی آشنایی تام داشت. آن مرحوم در 29 قوس 1394 ش 20 دسمبر 2015 م به اثر سکتهء قلبی در کابل وفات یافت . روانش شاد باد و با پاسایان محشور.

مرحوم حبیب حکیمی، مترجم مقدمهء کتاب‌شناسی توصیفی

آرمین حکیمی در آرامگاه پدر مرحومش حبیب حکیمی در کابل.

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په ځیر و لولـئ

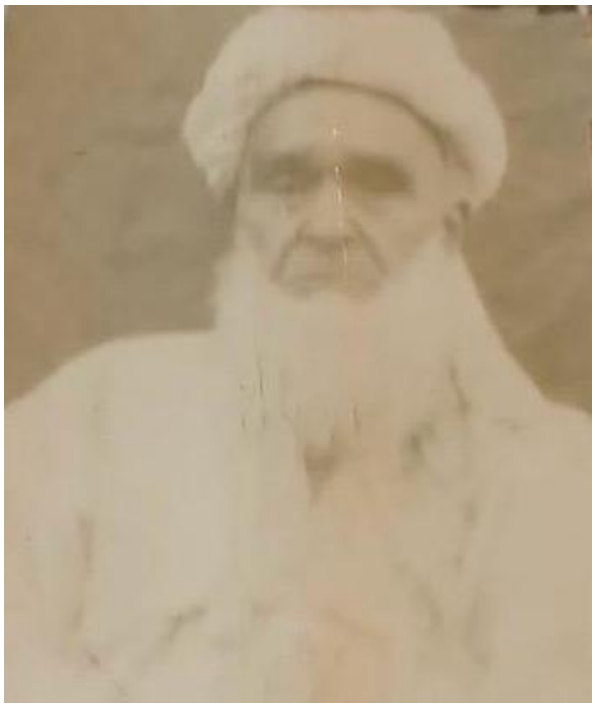

مرحوم داملا عبدالحکیم یفتلی ولد حیّت محمد، سرمدرس مدرسهء خرقهء مبارکهء فیض‌آباد.

این فوتو در سال 1339 ش جهت تجدید تذکرهء تابعیت در شهر فیض‌آباد اخذ شده است که در عقب آن نوشته شده است: 95 سالهء سال 1339 ش. مرحوم داملا عبدالحکیم یفتلی {پدرکلان حبیب حکیمی) بیش از یک قرن عمر کرد و در سال 1352 ش در فیض‌آباد بدخشان وفات یافت.

نقاب‌کشایی تندیس سید جمال‌الدین افغانی در باغ آزادی قاهره، 6 اگست 2018

تندیس سید جمال‌الدین الافغانی در باغ آزادی قاهره

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ

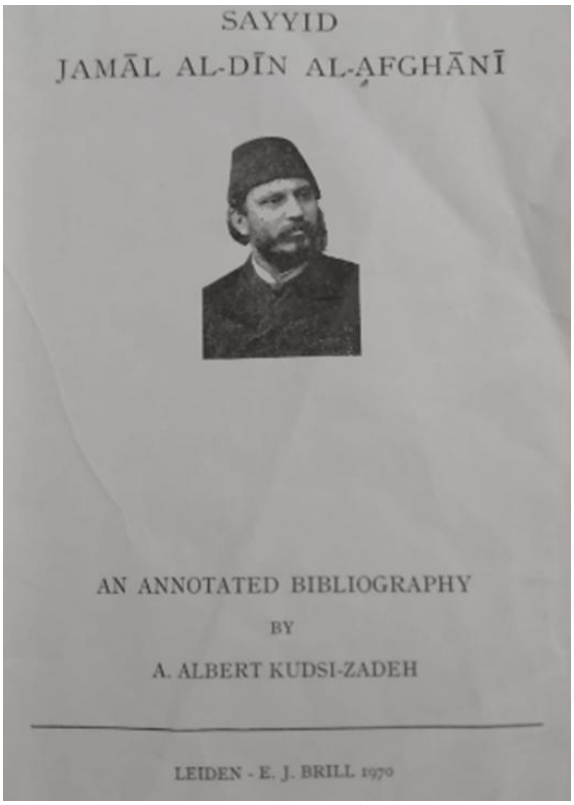

روی جلد متن انگلیسی کتاب‌شناسی توصیفی

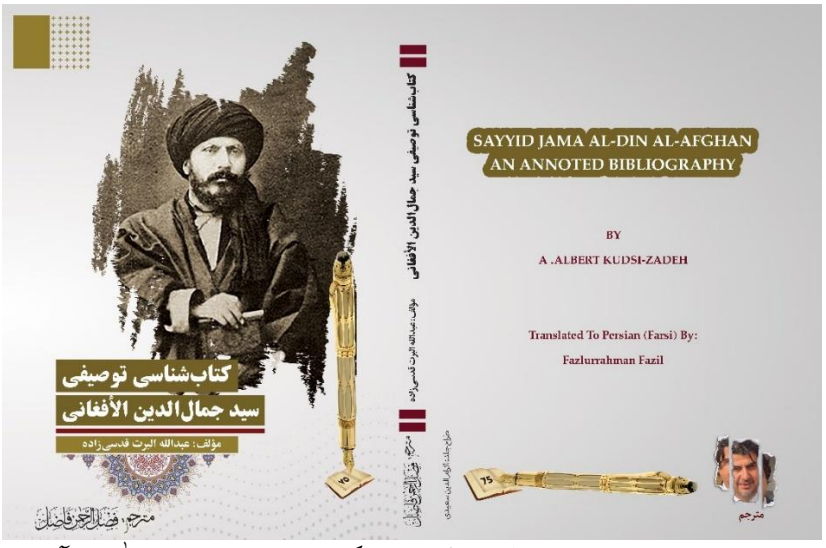

روی جلد «کتاب‌شناسی توصیفی سید جمال‌الدین الافغانی» که قرار است إن شاء الله در آینده، به چاپ برسد.

پایان

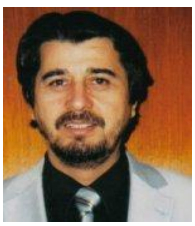

آرشیف نگارنده: فضل‌الرحمن فاضل

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارئ ته رابولي. په دغه پته له موږ سره اړیکه ټینګه کړئ maqalat@afghan-german.de
یادونه: دلیکنې د لیکنیزې بڼې پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له رالیږلو مخکې په خیر و لولـئ